

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญและที่มาของปัญหาที่ทำการวิจัย

ในช่วงหนึ่งทศวรรษที่ผ่านมา ประเทศไทยมีการขยายตัวทางเศรษฐกิจเป็นอย่างมากมีการเปลี่ยนแปลงฐานเศรษฐกิจจากภาคเกษตรกรรมมาเป็นภาคอุตสาหกรรมและภาคบริการมากขึ้นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นควบคู่กับการขยายตัวอย่างสูงทางเศรษฐกิจของไทยซึ่งเน้นการลงทุนในเมืองคือการมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพิ่มมากขึ้นและพื้นที่เมืองขยายตัวออกไปสู่พื้นที่ชนบทโดยรอบ นอกจากนั้นกิจกรรมทางเศรษฐกิจยังก่อให้เกิดการจ้างงานมากขึ้น และหรือสามารถให้บริการด้านต่าง ๆ มากขึ้น เป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เกิดการอพยพย้ายถิ่นของคนในชนบทสู่เมืองและคนในเมืองจากภาคต่าง ๆ ไปสู่อีกภาคอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมืองใหญ่ในภูมิภาค

การเข้าสู่ความเป็นเมือง (Urbanization) และการเติบโตของเมือง (Urban growth) ในประเทศไทยเกิดขึ้นอย่างรวดเร็วในช่วงไม่กี่ปีที่ผ่านมา โดยเฉพาะเมืองที่ได้รับการส่งเสริมให้เป็นเมืองหลักในแต่ละภูมิภาคได้มีการก้าวกระโดดทางเศรษฐกิจอย่างมากในช่วงปลายของแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525-2529) และช่วงต้นของแผนพัฒนาฯ ฉบับที่ 6 (พ.ศ. 2530-2534)

จังหวัดเชียงใหม่ศูนย์กลางความเจริญของล้านนาแต่โบราณกาล จวบจนปัจจุบันก็ได้รับผลกระทบจากการพัฒนาดังกล่าวข้างต้น อีกทั้งแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 7 ได้กำหนดให้จังหวัดเชียงใหม่เป็นศูนย์กลางการพัฒนาของเขตภาคเหนือตอนบน รวมทั้งการกำหนดเขตนิคมอุตสาหกรรมขึ้นในพื้นที่ระหว่างจังหวัดเชียงใหม่กับลำพูน ได้ก่อให้เกิดผลกระทบต่อชาวชนบทอย่างมาก ได้แก่การขายที่ดินให้แก่นายทุนที่กว้านซื้อที่ดิน และการย้ายถิ่นเข้าสู่เขตเมืองเชียงใหม่เพื่อแสวงหาอาชีพตามค่านิยมของสังคม กลุ่มประชาชนที่มีการศึกษาต่ำ และมีฐานะยากจนซึ่งไม่สามารถมีที่อยู่อาศัยที่ซื้อขายกันด้วยราคาสูงได้จึงจำเป็นต้องอาศัยอยู่ในสลัมหรือชุมชนแออัด ทั้งนี้พบว่าจำนวนประชากรในชุมชนแออัดได้เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องด้วยการอพยพของชาวบ้านจากหมู่บ้านของภาคเหนือและภาคต่าง ๆ เข้าสู่ศูนย์กลางความเจริญแล้วพากันมาอาศัยกับญาติพี่น้อง

เพื่อนหรือคนรู้จักในชุมชนที่มีอยู่แล้วบ้าง แยกไปสร้างชุมชนใหม่ขึ้นมาบ้าง ในปี พ.ศ.2535 จำนวนประชากรในชุมชนผู้มีรายได้น้อยในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ รวม 165,652 คน (ประเวศน์ คิดอ่าน. 2536 : 31) โดยอาศัยอยู่ในชุมชน 14 ชุมชน ซึ่งจัดตั้งโดยเทศบาลนครเชียงใหม่ ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2527 จนถึงปี พ.ศ. 2534

การเข้ามาอยู่ในสลัมหรือการตั้งถิ่นฐานบ้านเรือนในสลัม ทั้งแบบชั่วคราวและแบบถาวรของกลุ่มชาวบ้านที่ยากจนจากชนบทนั้นชาวบ้านที่เคยมีวิถีชีวิตแบบเกษตรกรที่อยู่ใกล้ชิดกับธรรมชาติย่อมต้องปรับเปลี่ยนวิถีชีวิตของตนเองและครอบครัวเพื่อความอยู่รอดในเมือง (Korff, R. 1983 : 129, 229-232) การอยู่ในสลัมทำให้ค่าครองชีพลดลงหรือค่าใช้จ่ายเรื่องที่อยู่อาศัยลดลงมาก เป็นการสอดคล้องกับรายได้ที่ต่ำและไม่แน่นอน เพราะเมื่อกล่าวถึงอาชีพที่จะนำรายได้มาให้ชาวสลัมแล้วกล่าวได้ว่าชาวชุมชนแออัดเป็นแหล่งแรงงานระดับล่างใหญ่ที่สุดในเขตเมือง แรงงานในชุมชนเป็นแรงงานไร้ฝีมือที่จัดหาได้ในราคาถูก กิจกรรมของเมืองในหลาย ๆ ส่วน อาศัยแรงงานราคาถูกนี้ กิจการค้าย่อยของแม่ค้าหาบเร่ กุ๊ลิขินของ คนเก็บขยะ พนักงานลอกท่อ คนเก็บจักรยานสามล้อ ฯลฯ

ชาวบ้านที่ยากจนจากชนบทที่เคยมีวัฒนธรรมและวิถีชีวิตแบบชาวชนบทจำเป็นต้องดำรงชีวิตอยู่ในเมืองที่มีความแตกต่างจากวิถีชีวิตเดิมอย่างตรงกันข้าม ชุมชนแออัดจึงเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยที่ชาวชนบทเลือกที่จะอยู่ได้ โดยฝ่ายกระบวนการเรียนรู้และปรับตัวในสังคมเมืองจากญาติพี่น้องและเพื่อนบ้านที่มาอยู่ก่อนด้วยความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ และการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน หรือเรียกได้ว่าความเป็นอยู่แบบชุมชนชนบทที่เป็นรากเหง้าของชาวชุมชนแออัดได้ช่วยให้ชาวบ้านสามารถต่อสู้เพื่อการดำรงอยู่ของตนเองและครอบครัวรวมทั้งชุมชนที่อยู่อาศัย แม้ว่าหลายฝ่ายจะลงความเห็นว่าสภาพปัญหาโดยทั่วไปของชุมชนผู้มีรายได้น้อยในเขตเทศบาลนครเชียงใหม่ ยังไม่รุนแรงเท่ากับชุมชนในกรุงเทพมหานคร เนื่องจากสถานการณ์ปัจจุบันยังไม่ถึงจุดวิกฤติ อีกทั้งหน่วยงานของรัฐและองค์กรเอกชนได้ให้ความช่วยเหลืออยู่หากแต่การเข้าไปช่วยเหลือหรือพัฒนาชุมชนเหล่านี้ต่างมุ่งเน้นการพัฒนาที่มองเห็นเป็นรูปธรรมมากกว่าที่จะคิดถึงวัฒนธรรมอันเป็นวิถีชีวิตที่แท้จริงของชุมชน

ในกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านนั้น ชาวบ้านจะใช้วัฒนธรรมของชาวบ้านที่มีอยู่ดั้งเดิมที่มีเอกลักษณ์เฉพาะเป็นเครื่องมือในการต่อสู้ และวัฒนธรรมของชาวบ้าน ไม่ใช่สิ่งที่อยู่คงที่ แต่เป็นชีวิตที่เปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขของกาลเวลา ซึ่งย่อมมีกลไกของกระบวนการปรับเปลี่ยนบางส่วนของวัฒนธรรมเดิมและผสมผสานกับวัฒนธรรมภายนอกที่เข้ามาทำให้เกิดวัฒนธรรมใหม่ขึ้นมา สิ่งสำคัญก็คือ ในกระบวนการต่อสู้ของชาวบ้านต่อปัญหาที่เกิดจากการแพร่กระจายของวัฒนธรรม

เมืองและการพัฒนา ซึ่งมีผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชนนั้น ผู้หญิงมีบทบาทสำคัญไม่ยิ่งหย่อน ในกระบวนการนี้ โดยเฉพาะในครอบครัวที่สมาชิกทุกคนต้องช่วยกันแสวงหารายได้มาเพื่อการดำรง ชีวิตแม้กระทั่งสมาชิกที่ยังเยาว์วัย

ผู้วิจัยในฐานะที่ทำงานในองค์กรพัฒนาสตรีภาคเหนือ มีความสนใจศึกษาวิถีชีวิตของ หญิงและเด็กยากจนในกระบวนการต่อสู้เพื่อการดำรงอยู่ของครอบครัวชาวชุมชนผู้มีรายได้น้อยใน เมืองเชียงใหม่ เพื่อประโยชน์ทางวิชาการและการนำไปใช้ในการพัฒนาชุมชนในทางปฏิบัติต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจในวิถีชีวิตที่เป็นรากเหง้าของชาวชุมชนผู้มีรายได้น้อย
2. เพื่อศึกษาบทบาทของผู้หญิงและเด็กในกระบวนการต่อสู้เพื่อการดำรงอยู่ของ ครอบครัวคนยากจนในชุมชนผู้มีรายได้น้อย
3. เพื่อแสวงหาปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ครอบครัวสามารถดำรงอยู่ได้ท่ามกลางวัฒนธรรม การบริโภคนิยมของสังคมปัจจุบัน โดยเฉพาะปัจจัยที่ให้ความสำคัญกับบทบาทของ ผู้หญิงและเด็กในครอบครัว

ขอบเขตในการวิจัย

การศึกษาครั้งนี้เลือกชุมชน "มีดี" ชุมชนผู้มีรายได้น้อยแห่งหนึ่งในเขตเทศบาลนคร เชียงใหม่ ซึ่งเป็นชุมชนบุกรุกไม่ได้รับการดูแลจากเทศบาล โดยเลือกศึกษาเฉพาะบทบาทของ ผู้หญิงและเด็กในกระบวนการต่อสู้เพื่อความอยู่รอดของครอบครัว

เหตุผลในการเลือกกรณีศึกษา

ครั้งแรกที่ผู้วิจัยตั้งใจจะศึกษาชีวิตการต่อสู้ของผู้หญิงและเด็กยากจนในชุมชนผู้มีรายได้น้อยของเชียงใหม่ ได้ไปติดต่อกับหัวหน้ากองสวัสดิการเทศบาลนครเชียงใหม่ ซึ่งท่านได้กรุณา มอบหมายให้เจ้าหน้าที่ของกองนำผู้วิจัยสำรวจชุมชนผู้มีรายได้น้อย ซึ่งอยู่ในความดูแลของกอง สวัสดิการทั้งหมด 14 แห่ง พบว่าชุมชนเหล่านี้ส่วนใหญ่ได้รับการดูแลพัฒนาจากเทศบาล และได้รับ

ความช่วยเหลือจากองค์กรพัฒนาของต่างประเทศทางด้านเงินทุนในการพัฒนาชุมชน ทำให้สภาพชุมชนพ้นจากน้ำท่วมขังและน้ำเน่า มีทางเดินในชุมชนที่ดี นอกจากนี้การอยู่อาศัยในชุมชนเป็นเวลานานทำให้ครอบครัวพัฒนาฐานะและที่อยู่อาศัยของตนเองดีขึ้น ทั้งนี้ในรุ่นบิดา-มารดา หรือปู่ ย่า ตา ยาย มีฐานะยากจน ได้เข้ามาอยู่อาศัยในชุมชน เมื่อได้ประกอบอาชีพมีรายได้ส่งเสียให้บุตรหลานได้เรียนในระดับสูงตั้งแต่ระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย อาชีวศึกษา บางคนจบจากมหาวิทยาลัย ทำให้ได้ประกอบอาชีพที่มีรายได้ดีและมั่นคง จึงมีการขยายปรับปรุงบ้านที่อยู่อาศัยและบริเวณโดยรอบให้มีสภาพดีขึ้น เช่น เปลี่ยนจากหลังคาสังกะสีเป็นหลังคากระเบื้อง ฝาไม้ไผ่เป็นไม้แผ่นหรือปูน นอกจากนี้สามารถซื้อเครื่องอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ภายในบ้าน เช่น โทรทัศน์ พัดลม เครื่องฉายวิดีโอ เป็นต้น ผู้วิจัยจึงออกไปสำรวจชุมชนอื่น ๆ ที่อยู่ในสภาพรันทดกว่านี้ พบว่ายังมีชุมชนที่อยู่นอกรการควบคุมดูแลของเทศบาลนครเชียงใหม่อีกเป็นจำนวนมากที่กำลังสืบคลานขยายตัวเพิ่มจำนวนขึ้นในเขตเทศบาล มีชุมชนหนึ่งบุกรุกที่ดินริมคลองสาธารณะใจกลางเมืองเชียงใหม่สภาพบ้านเรือนที่ปลูกอยู่แออัด ชาวบ้านส่วนใหญ่ยากจนมาก จึงเลือกชุมชนนี้เพื่อศึกษาชีวิตการต่อสู้ของผู้หญิงและเด็กท่ามกลางวัฒนธรรมเมืองใหญ่

ช่วงเวลาของการศึกษา

งานวิจัยนี้ ทำการศึกษาในช่วงเดือนเมษายน พ.ศ. 2538 ถึงเดือนมีนาคม 2539 เพื่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในช่วงเวลา 1 ปี และนำมาประมวล วิเคราะห์ เขียนรายงาน ใช้เวลา 2 เดือน

ระเบียบวิธีวิจัย

1. วิธีดำเนินการวิจัย

วิธีที่ใช้ในการศึกษาชีวิตผู้หญิงและเด็กบ้านนาในเมืองนี้ ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพผสมผสานกับวิธีการวิจัยเชิงปริมาณ ซึ่งใช้วิธีการศึกษาหลายส่วนรวมกันตามขั้นตอน ดังนี้คือ

1. การศึกษาจากเอกสาร
2. สำรวจชุมชนกรณีศึกษาในด้านข้อมูลพื้นฐาน
3. การสัมภาษณ์เจาะลึกผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key informants)
4. การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในครัวเรือนตัวอย่างที่เป็นกรณีศึกษา

5. สัมภาษณ์อย่างเป็นทางการหัวหน้าครัวเรือนสตรีแม่บ้าน สตรีที่ยังไม่ได้สมรส

2. การเลือกชุมชนกรณีศึกษา

ผู้วิจัยเลือกชุมชนกรณีศึกษา โดยมีพื้นฐานอยู่บนความสนใจในวัฒนธรรมของชุมชน และชุมชนที่เกิดจากการย้ายถิ่นเข้ามาของชาวชนบท อีกทั้งมีสภาพชีวิตของชาวชุมชนที่ยากจน แร้นแค้น

3. ประชากรเป้าหมายของการศึกษา

1. หัวหน้าครัวเรือนสตรีและภรรยาหัวหน้าครัวเรือน
2. บัญชีรายชื่อชาวบ้านผู้ให้ข้อมูลหลัก
3. เยาวสตรีที่อยู่ในชุมชนและที่ออกไปทำงานนอกชุมชน
4. สมาชิกสตรีที่มีความสำคัญในครัวเรือน

4. วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การสำรวจ การสัมภาษณ์ และสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม

5. เครื่องมือที่ใช้ในการศึกษา

1. เอกสารประวัติชุมชน
2. แบบสำรวจข้อมูลพื้นฐาน
3. แบบสัมภาษณ์ 2 ชุด สำหรับหัวหน้าครัวเรือนและภรรยาหัวหน้าครัวเรือน และสำหรับสมาชิกสตรีของครัวเรือน
4. แนวข้อคำถาม (guide lines) สำหรับการพูดคุยแบบไม่เป็นทางการกับผู้ให้ข้อมูลหลัก
5. เครื่องบันทึกเสียง และม้วนเทป
6. กล้องถ่ายภาพ ฟิล์มขาวดำ และฟิล์มสไลด์

6. การวิเคราะห์ข้อมูล

1. จัดกระทำข้อมูลโดยการเรียงเรียง ถ่ายเสียงและถอดความ รวมทั้งการประมวล ด้วยคอมพิวเตอร์
2. วิเคราะห์ข้อมูลโดยใช้สถิติร้อยละ การวิเคราะห์เนื้อหา และวิเคราะห์เชิงเหตุผลและผล

นิยามศัพท์เฉพาะ

กระบวนการต่อสู้ (STRUGGLING PROCESS) หมายถึง ขั้นตอนในการปรับตัวของสมาชิกในครอบครัว และครอบครัวในด้านเศรษฐกิจ ด้านการตัดสินใจ และด้านความสัมพันธ์ทางสังคม และคุณค่าดั้งเดิมเพื่อการดำรงอยู่ของครอบครัว

การดำรงอยู่ของครอบครัว (FAMILY SURVIVAL) หมายถึง การดำรงอยู่ของครอบครัวท่ามกลางความเปลี่ยนแปลง ความผันแปร ในลักษณะที่ประคองตัวอยู่ไม่ให้ล่มสลาย โดยอาศัยกระบวนการต่อสู้

ชุมชนผู้มีรายได้น้อย (SLUM) หมายถึง บริเวณที่เป็นอยู่อาศัยของคนยากจนที่ย้ายถิ่นฐานมาจากชนบท ลักษณะทางกายภาพของชุมชน ได้แก่ บ้านและเครื่องอำนวยความสะดวกจะเก่าแก่ ทรุดโทรม และถูกปล่อยปละละเลย ชาวชุมชนจะมีฐานะทางเศรษฐกิจต่ำ อาชีพไม่มั่นคง

ข้อจำกัดของการวิจัย

การดำเนินงานศึกษาตามโครงการวิจัยนี้ มีปัญหา อุปสรรค และข้อจำกัดหลายประการ ดังนี้

1. การใช้ผู้ช่วยนักวิจัย 1 คนทำงานในชุมชนซึ่งมีพื้นที่ค่อนข้างยาวไปตามลำคลองทำให้การเก็บรวบรวมข้อมูลค่อนข้างลำบากต้องใช้ระยะเวลาานกว่าที่ได้กำหนดไว้แต่เริ่มแรก นอกจากนี้ชาวชุมชนส่วนใหญ่ออกไปทำกิจการนอกบ้านไม่ว่าจะเป็นงานรับจ้าง งานค้าขาย งานเก็บขยะในตอนกลางวัน ทำให้ไม่อาจเก็บข้อมูลในช่วงกลางวันได้ ต้องพยายามมาพบพอบ้าน แม่บ้านในช่วงกลางคืน ซึ่งบางครอบครัวเหน็ดเหนื่อยจากการงานต้องการพักผ่อนมากกว่าพูดคุย การเก็บข้อมูลจึงล่าช้ากว่ากำหนด

2. ชุมชนกรณีศึกษาเป็นชุมชนในเมืองที่เกิดจากประชากรที่ย้ายถิ่นมาจากท้องถิ่นต่างๆ กัน บางคนที่มาอยู่ก่อนจะถือว่าตนเองคือผู้บุกเบิกหรือเจ้าถิ่น ผู้มาทีหลังจะต้องเคารพยำเกรง ชุมชนแห่งนี้มีพื้นที่ยาวไปตามคลองที่แยกเป็น 2 คลอง ทำให้มีผู้ที่ตั้งตนเป็นผู้นำชุมชนจำนวนมาก ผู้วิจัยและผู้ช่วยไปติดต่อผู้นำเหล่านั้นก็จะได้ข้อมูลที่แตกต่างกันออกไป ทำให้ต้องเสียเวลาในการตรวจสอบข้อมูลให้ถูกต้อง

3. มีชาวไทยภูเขาจำนวนมากย้ายถิ่นมาอยู่ในชุมชนแห่งนี้เพื่อค้าขาย และรับจ้างทั่วไป ความยากลำบากในการเก็บข้อมูลคือภาษาที่ใช้ในการพูด โครงการจำเป็นต้องจ้างล่ามชาวไทยภูเขา ซึ่งเป็นนักศึกษาช่วยในการสัมภาษณ์

4. ชุมชนนี้ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของเทศบาลนครเชียงใหม่ ข้อมูลพื้นฐานของชุมชนรวมทั้งข้อมูลที่สำคัญหลายประการทั้งในอดีตและปัจจุบันขาดหลักฐานการบันทึกไว้ ทั้งนี้ ข้อมูลดังกล่าวอาจจะเป็นประโยชน์ในทางวิชาการและการนำไปประยุกต์ใช้ต่อไป

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากงานวิจัย

การศึกษาวัฒนธรรมชุมชนก็เพื่อเข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้าน เข้าใจถึงพลังที่มีในบุคคลและที่มีอยู่ในชุมชน ในบางครั้งการเข้าไปพัฒนาชุมชนโดยที่ผู้ที่หยิบยื่นการพัฒนาให้เป็นผู้กำหนดความต้องการ- สิ้นนี้ถึงความคิดของชาวบ้าน ย่อมส่งผลกระทบต่อทางลบ งานวิจัยเรื่องนี้คาดหวังว่า ผู้วิจัยและผู้ร่วมงานรวมทั้งผู้ที่ได้อ่านงานวิจัยและได้รู้จักกับผู้หญิงกับเด็กในครอบครัวยากจนรวมทั้งวิถีชีวิตของคนยากจน มากยิ่งขึ้นไปกว่าการได้ทราบถึงสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม และปัญหาต่าง ๆ ของชุมชน นอกจากนี้ผู้วิจัยคาดหวังว่างานวิจัยชิ้นนี้จะก่อให้เกิดความเข้าใจที่ดีระหว่างกลุ่มคนยากจนกับกลุ่มคนที่อยู่นอกสังคมของคนยากจน การที่บุคคลภายนอกวัฒนธรรมยากจนจะทำอะไรแก่คนกลุ่มนี้ย่อมจะไม่กระทำในทางลบ